

ТРУДОВЕ ВИХОВАННЯ ТА ПРАЦЯ ДІТЕЙ У СІМ'ЯХ ТРУДОВИХ МІГРАНТІВ ЗАКАРПАТТЯ НА ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ (вплив міграції дорослих на економічну активність дитини та роботу вдома по господарству)

Розглянуто проблему трудового виховання дітей у сім'ях заробітчан Закарпаття на початку ХХІ століття. Розкрито вплив міграції дорослих на економічну активність дитини без спроб дати визначення конкретно дитячій праці. Основні сфери вивчення, передбачені в цьому дослідженні, – це робота поза домом і робота в межах домогосподарства. Тут на прикладах показано, наскільки праця дітей у сім'ях заробітчан є вимушеною, та проаналізовано, як часто діти виступають як заміна робочої сили замість своїх батьків, які в цей час перебувають за кордоном.

Ключові слова: *традиції, трудове виховання, діти, праця по господарству, економічна активність, трудові мігранти, заробітчанська сім'я Закарпаття, ХХІ століття.*

Проблеми сім'ї трудових мігрантів у сучасному світі настільки актуальні, що важко переоцінити їх роль і значення як для окремо взятої людини, так і для суспільства загалом. Особливе значення вивчення заробітчанських сімей має для Закарпатської області, яка на початку ХХІ століття належить до основних українських “донорів” робочої сили за кордон.

Щоб повноцінно зрозуміти, що відбувається з родиною трудових мігрантів, необхідне осмислення багатьох сторін їхнього сімейного життя. Однією з них є дослідження проблеми трудового виховання дітей заробітчан та вивчення впливу міграції дорослих на економічну активність дитини. У зв'язку з тим, що стосовно нашого краю відсутня інформація про місцевих “євросиріт” та відсутній аналіз їхнього повсякденного життя, яке подекуди набуло форми соціального та побутового сирітства, а також із метою з'ясування, як саме відбувається виховання працєю дітей сучасних трудових мігрантів, було вирішено сфокусувати пропонуване дослідження саме на цій проблематиці. Тобто важливість усіх зазначених вище проблем визначила тему цієї статті і структуру викладу матеріалів дослідження.

На сьогодні нема комплексних наукових досліджень, присвячених як феномену заробітчанської сім'ї загалом, так і особливостям побуту дітей у ній зокрема. Окремі автори так чи інакше піднімали питання впливу заробітчанства батьків на життя і психологічний розвиток їхніх дітей. Нечисленні дослідницькі роботи вітчизняних авторів, присвячені дітям заробітчан, акцентують свою увагу переважно на впливі заробітчанства на розвиток такого явища, як “євросирітство”. При цьому дослідження трудового виховання дітей у сім'ях трудових мігрантів та вивчення впливу міграції дорослих на економічну активність дитини практично не проводилося загалом. Тим паче відсутні студії, що вивчають закарпатський досвід окресленої проблематики. Тому можемо говорити лише про низку окремих публікацій наукового та публіцистичного характеру останніх років, які певним чином торкаються означеної нами теми.

Значну увагу при написанні статті приділено дослідженням етнографів, присвяченим традиціям трудового виховання українців, зокрема загальним проблемам сім'ї та сімейного побуту, проблемам української народної педагогіки: М. Стельмахович [11; 12], Ю. Гошко, Р. Чмелик, М. Мушинка [2], А. Скутін [9], В. Скутіна [10] та інших. Дані ж про масштаби трудової міграції закарпатців та проблеми сучасної закарпатської дистантної сім'ї та дітей у ній отримуємо з монографії О. Кичак [3]. З практикою сучасного використання українських родинних традицій ознайомлюємося з праць Н. Бабенко [1] та М. Савіна [6], у яких частково досліджують взаємини в українських родинах, традиції трудового виховання у них. Відомості ж про сім'ю як суспільне явище, сучасний стан і тенденції розвитку сім'ї, про сімейні відносини в Україні, отримуємо з праці Н. Шиминої [14] та посібника “Про становище сімей в Україні...” [5].

Очевидно, що реконструкція трудового виховання дітей у сім'ях заробітчан Закарпаття на початку ХХІ століття тільки на основі названих вище досліджень і публікацій була б неповною і вимагає залучення широкого кола джерел. Саме через це своє дослідження впливу міграції дорослих на економічну активність дитини та роботу вдома по господарству ми спробували здійснити за допомогою різних матеріалів і інструментів: аналіз інтерв'ю

і усних історій, зібраних нами впродовж останніх семи років у межах загальної спроби вивчення трудової міграції мешканців Закарпаття на початку ХХІ століття, був доповнений вивченням даних офіційної статистики.

Таким чином, ця стаття виконана на основі польових досліджень автора, документів поточних архівів державних органів влади та низки публікацій вітчизняних дослідників.

Метою цієї статті є спроба дослідження на основі польових матеріалів особливостей трудового виховання дітей у сім'ях заробітчани Закарпаття на початку ХХІ ст. та характеристика впливу міграції дорослих на економічну активність дитини.

Традиції трудового виховання. У народі кажуть: “Якщо хочеш мати у своїй сім'ї виродка, дай синові чи дочці все, що вони хочуть, та позбав їх можливості працювати” [9, с. 141]. Саме тому традиційною особливістю української сім'ї було по змозі раннє залучення дітей у трудове життя сім'ї. В основі сімейного виховання здавна лежала праця й особистий приклад батьків. Трудове виховання дітей розглядали як основу формування особистості, підготовки майбутніх господарів і матерів. Ці традиції формувалися під впливом економічної необхідності, вони були найдієвішим засобом виховання працелюбності, не кажучи вже про вплив на фізичний розвиток і загартування дітей. І повага до результатів праці, і поняття про борг, і багато інших моральних якостей формувалися у молодого покоління безпосередньо [7, с. 229]. І тільки та людина, яка успішно закінчувала цю школу праці у своїй родині, ставала добрим господарем, батьком чи ненькою, вчителем своїх дітей [1, с. 74].

Як зазначив Мирослав Стельмахович, “до виконання різних доручень дітьми практика народного виховання вдається досить часто. Обов'язки дітей випливають із потреб трудової сім'ї. І доручення вдома вони одержують найчастіше від батьків. Щоденне їх виконання змалку дисциплінує дитину, формує почуття відповідальності, вчить раціональному використанню часу, будить ініціативу, гартує характер і виробляє вольові якості, привчає долати труднощі й закінчувати розпочату справу («Кінець діло хвалить»)” [12, с. 56]. При цьому дуже важливим був трудовий приклад дідуся й бабусі, адже старі люди приносили чималу користь у господарстві безпосередньою працею і виваженою мудрою порадою: “Поки баби, поти й ради, поки діда, поти й хліба”. Своім прикладом вони спонукали до праці онуків, адже коли працюють старенькі, молодшим і поготів “не годиться сидіти склавши руки” [10, с. 114].

“Орієнтація хлопчиків і дівчаток на виконання різних робіт простежується від самого народження дитини. Проте до певного віку всі діти знаходилися майже виключно під опікою матері. Інформатори зі села Розтоцька Пастіль Великоберезнянського району Закарпатської області стверджували, що діти коло матері знаходилися до семи років. Така ситуація була властивою взагалі для українських селянських сімей, бо батько, як правило, цікавився дитиною, коли вона вже дещо розуміла. Досягши певного віку, син переходив під вплив і до допомоги батькові, який готував його до виконання функцій годувальника сім'ї та її голови. Доньок матері залучали до жіночої праці, виховуючи в них риси, притаманні українській жінці” [2].

Багато дослідників традицій трудового виховання зазначають, що:

1. “У трудових сім'ях дитина з 5-6 років звикала піклуватися про менших від себе – молодших братиків і сестричок. Вона допомагала їм одягнутися й роздягнутися, забавляла, а як треба було, то намагалася на справедливій основі розв'язати якісь дитячі суперечки” [11, с. 169];
2. “5-річних дітей починали залучати до різної хатньої роботи. З 6 років вони починали скотарити. Сільський хлопець від 8 до 14 років зранку вже годував, поїв овець, коней, корів, чистив їх. Потім ішов до школи. Хто не вчився – їхав за сіном, дровами. Наприкінці зими вивозив з батьком гній на поле. Навесні допомагав орати, волочити, вибирав каміння з ріллі, підчищав траву. З 8 років учили молотити цїпом, а з 12-ти – косити. 12-13-річні дівчата вставали вдосвіта прости, ткати, ввечері шили за материним кроєм, вишивали. Молодші годували корів та іншу худобу” [33];
3. “Різницю в трудовому вихованні дівчаток і хлопчиків можна зауважити після 7 років. 7-річна дівчинка вже допомагала мамі прибирати в хаті. У 8-9 років починала прости, вишивати, у 10 років – ткати. 8-річний хлопець пас коней, в 11-15 років ходив з батьком за плугом, з 15 років – косив, рубав дрова” [2].

Значною мірою на Закарпатті дитячу працю використовували (та й по сьогодні ще використовують) у збиральництві, що особливо характерно для Карпат та Полісся. “Діти збирали гриби і ягоди в такій кількості, що їх вистачало не тільки для потреб сім'ї, але й на продаж” [2].

Виховання працею дітей сучасних трудових мігрантів. Навіть нині самі особливості домашнього господарства закарпатців сприяють залученню дітей до справ у сім'ї, формують у них працелюбність, вболівання за сімейні справи, відповідальне ставлення до життя. Діти місцевих заробітчани виростають переважно у специфічній морально-етичній атмосфері села, яка стримує антисоціальну поведінку [4, с. 26]. Неабияку роль у вихованні молодого покоління відіграє й самовиховання. Серед основних його стимулів М. Стельмахович називає такі: “спілкування зі старшими людьми, порухи власної совісті дитини, вірність слову, почуття чесності, людської гідності. Спілкуючись з батьками та бабусями

з дідусями, діти засвоюють важливі моральні вимоги народної педагогіки: поважати старших і бути чуйним у ставленні до них, виконувати волю старших, зважати на їхні бажання і поради, не робити того, що старші осуджують» [12, с. 67].

Тепер сімейно-побутовий уклад у сім'ях закарпатців змінився, хоча й не досить сильно. Певним чином на це вплинула і трудова міграція багатьох місцевих мешканців за кордон. Мабуть, тому подеколи у працюючій, чесній родині виростають діти-нероби. Однак зазначимо, що на Закарпатті це поодинокі випадки. А одна з причин того – не стільки заробітчанство батьків (а отже, і матеріальна забезпеченість родин), а деяке згасання вікової традиції трудового виховання молодого покоління (бо ж подібні випадки простежуються як у сім'ях з трудовими мігрантами, так і в сім'ях без них). Згасає і традиція спадкування професійної праці: раніше діти набували професійних навичок та вмінь найчастіше від батьків, працюючи поруч з ними. Тепер цю функцію майже повністю виконує система державного професійного навчання [7, с. 230-231].

Ще на початку ХХ століття діти були ближчими до природи. Вони знали трави і квіти, знали, як сходять сонце, як коле стерня босі ноги і холодить роса, як співає соловей і кує зозуля. Змалку вчилися працювати на землі, а вона годувала і вдягала їх. Дорослі брали дітей з собою до церкви, призиваючи їх до християнської моралі та релігійних свят [6, с. 178]. Тепер нерідко можна бути свідком того, що дитина більшість свого вільного часу проводить сидючи перед монітором чи то комп'ютера, чи то телевізора, навіть ігри з однолітками їй більше не цікавлять.

Щодо домашньої праці, то, згідно з нашими даними, тільки близько 60 % підлітків із сімей заробітчан мають постійні доручення у сфері обслуговування сім'ї. У частини молоді сім'я формує споживацьке ставлення до життя. Мабуть, не випадково домашня праця у повсякденній свідомості нерідко ототожнюється з «домашнім рабством». Це призводить до того, що домашня робота й обов'язки із самообслуговування в сім'ї сприймаються дітьми як прикрий тягар [14, с. 94]. При цьому спостерігаються доволі цікаві відмінності у ставленні до праці та бажанні працювати:

- маленькі діти з великою охотою беруться за всіляку роботу: старанно, хоча і невміло, поливають квіти, протирають підвіконня і т. п. «Малюки трудяться, наслідуючи дорослих, свідками праці яких вони є щодня, а тим більше, якщо старші розумно організовують і заохочують таку роботу. Дітям особливо хочеться виконувати такі види робіт, у яких є елементи гри, або під час виконання яких вони відчують естетичну насолоду. Малята із задоволенням копаються в городі, з радістю поливають розцвілі, пахучі квіти. Все це вони роблять тому, «що цікаво» і «дуже гарно» (інтерв'юер – М. Пецко) [21, с. 3];
- діти молодшого та середнього шкільного віку ставляться до праці як до «рабства», часто виконують яку-небудь роботу тільки після кількаразового нагадування з боку дорослих, особливо якщо під час заробітків батьків залишаються вдома лише з бабусями та дідусями. ««Чому знову я?», «Кажіть Марині, хай зробить!», «У мене нема на це часу» – часто чути від мого онука. Всі нерви собі з'їси, доки примусиш його щось зробити по господарству. Дітей дома нема, а я йому – «не указ». Відчув волю хлопець – ось і біситься. Та я йому спуску все одно не даю, хай привчається робити!» (інтерв'юер – Й. Павлишинець) [20, с. 24];
- буває і так, що дитина старшого шкільного віку, готуючись до ЗНО і бачачи готовність дорослих догодити йому у всьому, починає диктувати свої вимоги. Усі: і тато, і мама, і бабуся – задовольняють їй не тільки необхідні, а й надумані потреби-примхи. У неї з'являється зневажливе ставлення до всіх видів праці, крім розумової [7, с. 189]. «Не треба нам нічого дома помагати, лиш хай вже вступить, хай вчиться. Ми самі якось все зробимо. Дитина й так мучиться за наукою» (інтерв'юер – В. Берендя) [23, с. 1].

Однак найчастіше по традиційно трудових закарпатських селах господарські роботи у мігрантських сім'ях відбуваються за активної участі дітей будь-якого віку, коли вони орієнтуються на дорослих – батьків, старших братів чи сестер – як на взірці для наслідування. Часто на плечі підлітків у заробітчанських родин за час відсутності батька/матері лягає значна частина домашніх турбот, відтак вони вчать думати й діяти, як дорослі.

За оцінками батьків, понад 8 % сімей, незалежно від того, працює хтось з дорослих у сім'ї за кордоном чи ні, діти постійно допомагають у роботі по дому і господарству. Однак ця допомога полягає в різних допоміжних та дрібних обов'язках, які важко піддаються обліку. Набагато важливіше з'ясувати, які саме постійні доручення виконують діти в досліджуваних родин. Залучення дітей до роботи по дому починається з виконання ними таких щоденних робіт, як миття посуду, прибирання помешкання, меншою мірою – купівля продуктів і приготування їжі. При цьому частка сімей, де ці види робіт мають характер постійних обов'язків дітей, не перевищує 60 % у заробітчанських сім'ях і 50 % – у звичайних [19, с. 70]. Рідко зустрічаються сучасні сім'ї, у яких під постійним наглядом старших дітей перебувають їхні малолітні брати і сестри, а також такі, у яких постійним обов'язком дітей були б робота на присадибній ділянці, заготівля корму худобі, палива і т. п., як це нерідко було у традиційній селянській родині. Одиниці таких сімей, за даними дослідження, зустрічаються лише серед заробітчанських сімей, у яких обоє батьків перебувають за кордоном. Щоправда, це не означає, що діти і підлітки з інших сімей мігрантів взагалі не беруть участь

у цих видах робіт. На сезонні роботи на присадибній ділянці у сільській місцевості, зазвичай, виходять усією родиною, у тому числі з дітьми та підлітками. При цьому частка сімей гастарбайтерів, які колективно працюють на ділянці, доглядають за домашньою худобою, йдуть на покіс і інші роботи для заготівлі корму худобі, за власними оцінками подружжя, становить від 20 % до 30 % залежно від виду роботи [19, с. 70].

Таким чином, у наявності ніби суперечність: з одного боку, в усіх закарпатських сім'ях високо цінується така риса характеру дітей, як працьовитість, більше уваги приділяється їх трудовому вихованню, проте міра участі дітей у роботі по дому і господарству у незаробітчанських сім'ях дещо нижча, ніж у заробітчанських.

Цікавими для порівняння є відповіді респондентів (опитування "Молодь за здоровий спосіб життя"), які розкривають залученість дітей та молодих людей до виконання домашніх обов'язків по всій Україні. "Одним з найчастіше виконуваних обов'язків є прибирання в квартирі (будинку) – його виконують 75 % респондентів віком від 10 до 22 років, причому значних відмінностей між віковими групами респондентів не спостерігається. У виконанні деяких видів домашньої роботи (таких, наприклад, як здійснення покупок, миття посуду, готування їжі) відбувається певний спад у підлітковому віці (найчастіше між 15 і 17–18 роками), потім частка тих, хто виконує ці види робіт, знову зростає. 14 % опитаних дітей та молодих людей вказали, що піклуються про старших членів сім'ї. Причому серед респондентів віком від 15 до 20 років також простежується деяке зниження частки тих, хто вказує на те, що доглядає за старшими членами сім'ї. Загалом можна констатувати, що у підлітковому періоді спостерігається "відхід" частини молодих людей від виконання хатньої роботи. Це пов'язано з кризовим етапом соціалізації, перенесенням сфери самоствердження на компанію ровесників, зменшення частоти та емоційної значущості міжособових контактів у родині" [5, с. 127]. Звідси – значних відмінностей між Україною та власне Закарпаттям у цьому плані (залученні молодого покоління до праці по дому та господарству) не спостерігається, незважаючи на значне поширення заробітчанства в області.

Порівняння умов життя і характеру присадибного господарства мігрантських і немігрантських сімей не дає підстав вважати, що в сім'ях заробітчани існують об'єктивні причини, які вимагають більшої участі дітей у роботі по дому і господарству. Тому на даному етапі дослідження відмінностей в участі дітей у роботі по дому і господарству ми можемо лише інтерпретувати як доказ на користь більшої колективності, згуртованості подібних сімей порівняно з усіма іншими. При цьому "клімат внутрішньосімейних відносин, своєю чергою, виявляється більш дієвим чинником виховання, ніж вимоги кожного з батьків окремо, хоча і підкріплені традицією" [13, с. 79-80].

Здебільшого як заробітчанських, так і простих закарпатських сімей батьки привчають дітей з раннього віку до роботи по дому і господарству. У віці до 7 років більшість сучасних дітей мають різні допоміжні доручення. Деякі з них допомагають батькам по господарству, немало бере участь у сезонній роботі на городі, доглядає за домашньою птицею і т. д. "Я допомагаю і мамці, і бабці – підмітаю, варю їсти, годую курей і гусей. Мушу це робити, бо хто як не я зробить" (інтерв'юер – Ангеліна, 6 років) [18, с. 71]. У міру дорослішання ускладнюються і види робіт, що їх доручають дітям. У віці від 7 до 12 років діти більше беруть участь у роботі на городі і в полі – на сіножаті, збиранні врожаю тощо, а в підлітковому і юнацькому віці (від 12 до 17 років) практично всі сучасні сільські діти як у мігрантських, так і в немігрантських сім'ях залучені до всіх видів робіт у домашньому та присадибному господарстві. "Роблю по господарству все – і корові накошу сіна, і свиню з птицями погоду, та й сам собі поїсти зробити можу. Не раз буває, що ще й мамі приготую, коли вона в школі..." (інтерв'юер – Михайло, 15 років) [26, с. 35].

Розглядаючи ж безпосередньо вплив трудової міграції батьків на побут та повсякденне життя їхніх дітей, які залишаються вдома, зазначимо, що всі категорії дітей, за даними авторського опитування, періодично пропускали школу, щоб працювати вдома, проте найбільше це підтверджували хлопчики. Дівчатка, за даними опитування, не пропускали школу, щоб виконувати домашні справи, але їхні мами підтвердили, що деякі дівчатка пропускали школу саме для роботи по господарству.

Однак такі випадки вкрай рідкісні.

Деякою мірою існує причинний зв'язок між міграцією і дитячою працею, оскільки діти в покинутих заробітчанами сім'ях і сім'ях мігрантів часто виступають як заміна робочої сили замість своїх відсутніх батьків. Однак це невеликий зв'язок і ситуації бувають різними: діти із сімей без мігрантів також працюють, у той час як деякі покинуті діти та діти мігрантів не працюють.

Вплив міграції дорослих на економічну активність дитини. Вплив міграції на економічну активність дітей мігрантів, що залишилися на Закарпатті, варіює залежно від того, чи працює дитина в межах чи за межами домогосподарства. Коли діти працевлаштовані поза домом, можна очікувати, що ефект доходу від грошових переказів з-за кордону сприятиме скороченню дитячої праці. Для дітей, зайнятих у межах домогосподарства, ефект може подвоїтися. По-перше, дитина може працювати довше, щоб замінити працю відсутнього дорослого. По-друге, грошові перекази можуть вплинути на продуктивність дітей, якщо

вони покликані фінансувати продуктивні інвестиції, наприклад, на освіту або будівництво чи придбання житла.

В авторському дослідженні про трудову міграцію із Закарпаття зазначалося, що ті, хто залишається вдома (зазвичай жінки), повинні замінити відсутню працю чоловіка, який виїхав на заробітки за кордон [3, с. 168]. “Приблизно 80–85 % чоловіків з нашого села виїхало на заробітки. А хто виконує за них їхню роботу? Звичайно ж, жінки. Хто доглядає за дітьми, обходить худобу, садить городину? Жінки з дітьми роблять все” (інтерв’юер – Н. Бабинець) [27, с. 64]. При цьому ще раз підкреслимо, що хоча закарпатські жінки традиційно не виконували важких чоловічих робіт, це стало їхнім прямим обов’язком у результаті міграції чоловіків.

Певна частина дітей з усіх типів заробітчанських сімей працює за межами власного домогосподарства. Діти із заробітчанських сімей схильні працювати більше, а покинуті заробітчанами сім’ї, як правило, вкрай бідні, тому є взаємозв’язок між роботою дітей і негативною практикою покидання трудовими мігрантами своїх родин. Разом з чинниками достатку і виробничих сил як провідної сили істотну роль у реалізації дитячої праці відіграє саме ставлення до роботи як з боку батьків, так і самих дітей: деякі вважають, що працювати вигідно, інші – що шкідливо. Головними ж факторами, які сприяють дитячій праці за межами дому, є наявність роботи і заробітку. Якісні дані також показують, що майже кожен респондент працював або вдома по господарству, або поза його межами, водночас навчаючись у школі. Відповідаючи на запитання анкети якісного опитування, деякі діти з покинутих сімей повідомили, що підробляли за оплату, тому що треба було замінити відсутніх батьків. Якісні дані показують, що переважно така практика була поширена серед хлопчиків. Наприклад, хлопчик із заробітчанської сім’ї повідомив, що йому потрібно косити як удома та в бабусі, так і в сусідів, яким це необхідно, і що “вся робота по дому на мені. Якби мій батько був тут, було б набагато легше” (інтерв’юер – Дмитро, 14 років) [17, с. 95].

Брак робочої сили і бідність є істотною рушійною силою. Наприклад, чоловік, який доглядає вдома за дітьми і чия жінка три роки тому поїхала на заробітки в Італію, підмітив: “Після того, як вона поїхала, старша дочка виконує її роботу. Молодша дивиться за хатою. А син допомагає гіршими – ходити зі мною підробляти на будівництва в Ужгород. Він зазвичай працює підсобником. Не так багато, приблизно 2-3 місяці в рік” [28, с. 17]. Часто подібне сприймається як види робіт, які потребують фізичної сили. І це ще непогано, коли вдома залишається хтось з працездатних дорослих. Набагато гірше, коли залишаються на господарстві самі діти. Наприклад, хлопчик з родини мігранта повідомив: “Нам допомагають наші бабусі і дідусі. Вони живуть від нас недалеко, тому кожен день приходять або вони до нас, або ми до них. Також нам допомагає стрий, звичайно, якщо він у цей час вдома, а не на заробітках. Потім за це тато допомагає його сім’ї. Крім того, у нас хороші стосунки з сусідами. Вони нам допомагають” (інтерв’юер – Оксана, 16 років) [17, с. 4]. У багатьох випадках, діти з сімей закарпатських гастарбайтерів повідомляли, що працювали, щоб заробити грошей собі на життя. Наприклад, дівчинка з такої сім’ї описала, як вона допомагає мамі: “Моя мама домогосподарка, їй заледве вдається нас утримувати. Ми ходимо під час збору врожаю допомагати сусідам на поле, працюємо разом з мамою. За це нам платять, хоч і небагато, і це допомагає нам прожити, доки не повернеться батько. Та надто сильно розраховувати на його гроші ми не можемо, бо він їх рідко дає мамі, переважно все, що заробить, за кордоном, за місяць-два проп’є вдома...” (інтерв’юер – Наталка, 15 років) [29, с. 62]. Разом з тим матеріальна незабезпеченість змушувала батьків посилаати самих дітей-підлітків на заробітки, де їм доручалася часом непосильна робота. Так, наприклад, в іршавському Великому Раківці багато підлітків улітку наймаються у місцевий консервний цех, який наприкінці 90-х відкрили тут італійці. Звичайно, заробити тут можна непогано, однак праця у морозильних камерах, а також носіння вантажів має у подальшому негативний вплив на здоров’я підлітків.

Однак подібне співвідношення між підзаробітками дітей удома і заробітчанством за кордоном їхніх батьків не досить чітке. Це підтверджується даними авторського дослідження. По-перше, не всі діти у мігрантських сім’ях працюють за межами власного будинку (хоча працювати в межах власного домогосподарства вважається більш прийнятним). Якщо рівень матеріальної забезпеченості дозволяє,

діти не працюють, тому що батьки вважають, що це відволікає дітей від навчання. Є багато різних прикладів, як дітям із заробітчанських сімей батьки не дозволяли працювати. Наприклад, 14-річний хлопчик з подібної сім’ї зазначив, що “мама не дозволить мені і за гроші працювати. Вона мені завжди каже, що я повинен добре вчитися, потім я можу працювати, де забажаю. Для нас заробляє тато. Але, звичайно, я хочу що-небудь робити, щоб допомогти мамі, щоб мати врешті-решт свої гроші” (інтерв’юер – Роман, 14 років) [31, с. 9]. А мама з мігрантської сім’ї підкреслила важливість навчання для її дітей, хоча і дозволяє їм допомагати по дому, але “я не дозволяю їм працювати за гроші, тому що зараз важливо, щоб вони вчилися” [32, с. 2]. По-друге, діти з незаробітчанських сімей так само повідомили, що працювали. Це мотивувалося або нестачею робочої сили (в сім’ях, де обоє батьків працевлаштовані і щодня з ранку до вечора перебуває на роботі) і бідністю, або тим, що робота не сприймалася як негативне явище. Дівчинка з родини заробітчанина повідомила, що “минулого року я ходила збирати на продаж яфини та чорниці і зароби-

ла грошей” [18, с. 28]. Про свої заробітки розповіли і сестри з села Лисичево Іршавського району: “Влітку ми наймалися поденно працювати у місцевих огородників то на збір полуниці, то підв’язувати помідори та огірки, то зривати їх... На день нам платили небагато – 80–100 гривень. Ми віддаємо всі гроші мамі, і вона їх витрачає на нас, коли це потрібно. Якби не праця тата за кордоном, можливо, нам було б набагато гірше, бо треба грошей і на лікування бабусі, і на навчання брата, і на щоденні потреби...” [30, с. 21]. Діти з сімей без мігрантів також працюють, хоча, можливо, менше, тому що в них батьки вдома, є кому і без них працювати. Відсутність батька в деяких випадках змінює структуру ухвалення рішень у сім’ї, і це може дозволити дітям працювати. Наприклад, 12-річна дівчинка зазначила: “Мій батько був проти того, щоб я збирала яфини за гроші. Можливо, якби мій батько і брат були тут, мені б не довелося стільки працювати. Я думаю, що це мені на користь, але залишається мало часу на уроки” [16, с. 39]. При обмеженому сімейному бюджеті заробітки підлітків, що становлять переважно 1000–1500 грн. на місяць, доволі відчутні для сім’ї, матеріальне становище якої помітно поліпшувалося з того моменту, коли діти починали працювати.

Робота за межами дому зазвичай зумовлена ставленням самих батьків до праці. Хоча, з одного боку, є приклади, коли негативні наслідки роботи занепокоюють, важливо зазначити, що не всі респонденти вважають, що робота дітей за межами дому є негативним явищем, особливо у випадку дітей старшого віку. Наприклад, 15-річний син заробітчанина сказав, що хоча йому довелося вантажити каміння, “це корисно для здоров’я” [17, с. 56]. Мама із заробітчанської сім’ї пояснила, що робота необхідна не тільки, щоб заробляти, а й корисна для дітей, тому що “це вчить дітей бути працелюбними” [27, с. 93]. Незважаючи на те, що “трудова міграція чоловіка сприяє збільшенню кількості роботи, яку виконують діти. Та робота ще нікому не завадила, хай бачать, що означає життя, ніхто нікому нічого не приносить на блюдечку” [27, с. 94]. Та й сам батько-заробітчанин розділив цю думку: “Я думаю, що навпаки, їм корисно робити. Вони бачать, що і я, і їх мама, усердно працюємо. Вони хочуть нас підтримати і заробляти самостійно. Їм, звичайно, важко, але треба колись починати...” [24, с. 60].

Кількісні дані, зібрані на рівні домогосподарств, показують, що приблизно 20 % з опитаних дітей заробітчани у віці 12–18 років у нашій вибірці працювали за гроші або за бартер. Хлопці із сімей немігрантів, як виявилось, працювали частіше (35 % з усіх опитаних дітей працювали), але загалом різниця у кількісних даних між хлопцями і дівчатами, які працюють, невелика. Діти із покинутих заробітчанами сімей працювали не більше, ніж у середньому всі інші діти. Найбільш поширеною формою роботи було збирання “чорниці та яфин” (72 % із 57 дітей повідомили, що займалися збиральництвом лісових ягід на продаж). Дванадцять проінтерв’юваних хлопців із покинутих сімей підробляли у багатьох сферах (у тому числі і на будівництві), однак маленький розмір вибірки не дозволяє на основі цих даних робити висновки. Ці дані на рівні домогосподарств частково відображаються у питаннях, які були безпосередньо адресовані підліткам. Близько 21 % підлітків, які заповнили анкету з питаннями про роботу і навчання, повідомили, що підробляли за межами дому за винагороду. При цьому хлопці частіше повідомляли, що вони працюють більше, ніж дівчата [19, с. 72].

Як і очікувалося, дуже мало дівчат працюють поза межами свого дому, однак вони багато часу, набагато більше, ніж хлопці, допомагають удома по господарству, та різниця між цими показниками недостатньо велика, щоб занотовувати ці дані. Коли витрачений час все ж був розподілений, виявилось, що діти з більш заможних родин витратили менше часу, підробляючи за винагороду поза домом, і більше часу на навчання. Це означає, що рівень достатку сім’ї дозволяє дитині зосереджуватися більше на уроках і менше на заробітку грошей. Ці дані були підтверджені низкою інших чинників, у тому числі рівнем грошових переказів на душу населення, рівнем освіченості батьків і тривалістю їхньої трудової міграції. Суттєвої відмінності в розподіленні даних не простежувалося. Це вказує на те, що витрати часу радше були вмотивовані достатком, виробничими силами і ставленням самої дитини до праці, ніж іншими чинниками трудової міграції її батька/матері.

Діти і робота по господарству. Діти з усіх типів заробітчанських сімей Закарпаття повідомили, що працюють удома. Це зумовлено трудовими традиціями, що збереглися, суспільними нормами і відносинами, оскільки робота вдома є нормальним аспектом виховання і може поєднуватися з навчанням. При цьому дівчата схильні працювати у хаті більше часу, ніж хлопці.

Наслідки відсутності одного (а то й обох) з батьків вдома стосовно дитячої праці, як додаткової робочої сили, викладені у низці інтерв’ю. Як виявилось, часто діти виступають як заміна робочої сили замість своїх батьків, які в цей час перебувають за кордоном. Наприклад, дівчинка, у якої обоє батьків перебувають на заробітках у Португалії, хоче, щоб вони повернулися, бо “...якщо б мій татко був дома, моїм бабусі та дідусеві не довелося би стільки працювати. Наша бабуся дуже багато працює: прибирає, готує їсти... Вона у нас молодець. А мій дідусь дуже кволий, та змушений також працювати по господарству, та у всьому йому допомагає мій молодший брат. Мама... хай просто повертається, я все буду робити сама, їй нічого не треба буде робити, лише хай буде з нами...” [25, с. 88]. Однак трудова міграція батьків не впливає на всіх без винятку дітей, як розмірковує Данієлла (9 років), відсутність її батька не впливає на те, що вона робить упродовж дня [26, с. 49].

Дружини трудових мігрантів також повідомили, що діти повинні допомагати по господарству, враховуючи низький трудовий потенціал сім’ї, особливо коли відсутній голова

сімейства. Наприклад, у с. Пастілки Перечинського району мама із заробітчанської сім'ї повідомила, що "інакшого виходу немає. Якщо дочка не буде мені допомагати, нам доведеться дуже важко" [23, с. 18]. Інша ж мама продовжила: "У випадку відсутності чоловіка вдома, дитина змушена виконувати вдома всю важку роботу замість нього. Наприклад, носити воду і дрова, доглядати за худобиною і таке інше" [23, с. 6].

Аналогічно, коли їдуть на заробітки матері, діти майже повністю підміняють їхню працю. За словами батька, дружина якого поїхала на заробітки в Росію, "в основному всю роботу, яку виконувала жінка, тепер роблять мої діти. Якби жінка була вдома, вона вела б господарство. Тепер цю роботу виконують мої дочка та син" [27, с. 72]. Однак як і у випадку праці за винагороду (і навіть більше за неї), робота по господарству не обмежується тільки сім'ями з трудовим мігрантом. Загалом робота по господарству не вважається негативним явищем. По-перше, багато сімей (чи то сім'ї з достатком, чи покинуті сім'ї або ж сім'ї мігрантів) вважають, що це нормальне явище. Як розповів Віктор (11 років) із незаробітчанської сім'ї, "якщо є робота на ділянці, я допомагаю" [31, с. 30]. А Ярина (7 років) зазначила: "у нас немає землі або великого ґаздівства. Я мию посуд і допомагаю мамі по дому. Я не працюю за додаткові гроші" [16, с. 46].

І той з батьків, хто залишається у сім'ї з дітьми за відсутності заробітчанина (у закарпатсько-му варіанті найчастіше це мати), і їхні родичі та близькі пояснюють, що праця по господарству – це необхідність і вона корисна для дітей. До прикладу, Головченко Олесь, чоловік якої ось уже 5 років перебуває на заробітках у Португалії, підмітила: "Діти помагають нам у будь-якій роботі. Наприклад, у нас є ділянка землі, де ми працюємо, і хоч мої онуки ще маленькі, та часто вони йдуть з нами, хоча б поговорять з нами, поки ми робимо, щоб не було сумно. Вони приносять нам воду. Ця поміч також важлива. Наша дочка також нам допомагає, вона працює з нами в полі і допомагає нам в домі... Кожний день вони щось нам допомагають. Дівчата виконують найлегшу роботу, а хлопчик ще зовсім маленький. Вони читають книги, малюють розмальовки, дивляться мультфільми. Дочка – вчителька, тому не дозволяє дітям безкорисно витратити час. Ось так і живемо. Одна людина не може впоратися з цією роботою, тому ми потрошку і їх залучаємо. Не бачу в цьому нічого поганого" [22, с. 15]. Ця думка яскраво демонструє суспільне та індивідуальне ставлення до того, як діти допомагають батькам, виконуючи вдома різноманітні завдання: це необхідно (через те, що одна людина не може впоратися зі всіма справами самостійно) і корисно (через те, що об'єднує сім'ю і перетворює процес роботи у приємне задоволення), а тому не вважається чимось поганим. При цьому найбільша увага з боку самих батьків приділяється навчанню дітей приготуванню їжі (у понад 80 % сімей). Цим, зрозуміло, переважно зайняті матері та бабусі. До 12 років навички приготування їжі набувають понад 80 % опитаних дітей [19, с. 71].

Понад половина опитаних дітей трудових мігрантів зазвичай сприймає домашню роботу як корисне і необхідне заняття, враховуючи те, що грошей завжди не вистачає. Вони стверджували, що повинні допомагати своїм мамам, які не встигають робити по господарству все самі. Близько 20 % погодилися з тим, що діти повинні працювати вдома, але зазначили, що батьки повинні передусім приділяти увагу навчальним потребам власних дітей, а вже потім "змушувати їх робити". Всі інші діти з родин заробітчан стверджували, що члени сім'ї повинні розподіляти між собою усю домашню роботу таким чином, щоб усе необхідне було виконано, і діти могли займатися своїми справами [19, с. 71].

Загалом навіть серед осіб, які залишаються з дітьми вдома, існують різноманітні погляди на те, чи повинні діти працювати по господарству. При чому особливо в останні роки чітко простежуються дві протилежні тенденції, коли, з одного боку, батьки у деяких випадках не дозволяють дітям працювати, навіть за їхнього бажання. Наприклад, 8-річний Олександр повідомив, що "моя мама не дозволяє мені йти працювати ні за гроші, ні просто вдома. Вона завжди говорить, що передусім я маю гарно вчитися, а потім я можу працювати, де захочу" [30, с. 39]. З другого боку, і це найпоширеніша думка, люди сприймають роботу дітей по господарству як вигідне заняття. Наприклад, одна мама із заробітчанської сім'ї повідомила, що "дівчинка з раннього віку повинна вчитися допомагати мамі по господарству. Я не даю їй важких завдань, таким чином привчаючи її поступово" [18, с. 2]. А інша додала: "Я думаю, що це їм на користь. Вони вчаться працювати, і це добре для їхнього майбутнього" [18, с. 23]. Однак, як було показано вище, переваги можуть позначатися також і на структурі сім'ї.

Виходячи з викладеного вище, стосовно побуту закарпатських дітей трудових мігрантів можемо дійти висновку: діти з усіх типів заробітчанських сімей виконують домашню роботу. Цей факт не змінюється залежно від району, в якому вони проживають, підтверджуючи, що норми і ставлення однакові у всіх регіонах області. Понад те, цей показник не змінювався залежно від типу заробітчанської сім'ї, ніби підтверджуючи той факт, що час, витрачений на домашню роботу, не пов'язаний з прибутками родини від заробітчання. Єдина ледь помітна відмінність простежується між хлопцями та дівчатами з урахуванням того, що дівчата дещо більше часу проводять, працюючи вдома. Більшість 15–18-річних дітей (80 % із респондентів) повідомила, що вони більше працюють вдома, коли їхні батьки від'їжджають, та суттєвої відмінності не простежувалося між різними типами домогосподарств або статтю підлітків. Аналогічною є модель для більшості дітей 11–14 років, що їх цю анкету попросили заповнити. Це відповідає якісним даним, представленим вище.

Література

1. Бабенко Н. Б. Інтеграція родинних традицій, свят і обрядів у форми культурогенної життєдіяльності сучасної сім'ї [Електронний ресурс] / Н. Б. Бабенко // Український соціум. — 2005. — № 1 (6). — С. 73-83. Електрон. дані. — Режим доступу : <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=8&n=54&c=1158> (дата звернення 27 січня 2012 р.).
2. Гошко Ю. Лемківщина — історико-етнографічне дослідження у 2-х т., Т. 2, Духовна культура [Електронний ресурс] / Ю. Гошко, Р.Чмелик, М. Мушинка // Життя Українських Карпат. — 420 с. Електрон. дані. — Режим доступу: <http://www.carpathians.eu/karpatskii-narod/lemkivshchina/simja-i-simeinii-pobut.html> (дата звернення 27 січня 2012 р.).
3. Кичак О. Ю. Трудова міграція українців Закарпаття на початку XXI століття та її культурно-побутові наслідки: монографія [Текст] / О. Ю. Кичак. — Ужгород : Гражда, 2012. — 368 с.
4. Маценко Л. М. Педагогіка сімейного виховання: навчальний посібник. — Вид. 2-ге, доп., перероб. [Текст] / Л. Маценко. — К. : НАКККІМ, 2011. — 293 с.
5. Про становище сімей в Україні (за підсумками 1999 року): Доповідь за підсумками 1999 року [Текст]. — К. : Укр. ін-т соціальних досліджень, 2000. — 212 с.
6. Савіна М. Виховання дитини в українській народній традиції [Текст] / М. Савіна // Соціальна психологія. — 2009. — № 3 (35). — С. 178.
7. Семейно-бытовая культура: пособие для слушателей нар. ун-тов [Текст] / Д. И. Водзинский, А. И. Кочетов, К. А. Куликович и др.; под ред. Д. И. Водзинского. — Минск : Нар. асвета, 1987. — 255 с.
8. Сім'я та сімейний побут українців [Електронний ресурс] // Українська хата. — Режим доступу: <http://uhata.org.ua/narodna-spadschyna/simya-ta-simeynyy-pobut-ukrayintsiv.html> (дата звернення 28 січня 2013 р.).
9. Скутін А. О. Традиції трудового виховання в українській родинній педагогіці // Сім'я та родинне виховання у національній етнопедагогічній культурі: Збірник наукових статей. — Переяслав-Хмельницький, ПЦ "Ризографіка", 2005. — С. 141-144.
10. Скутіна В. І. Виховні функції матері, батька, бабусі, дідуся у формуванні особистості за традиціями народної родинної педагогіки // Сім'я та родинне виховання у національній етнопедагогічній культурі: Збірник наукових статей. — Переяслав-Хмельницький, ПЦ "Ризографіка", 2005. — С. 112-115.
11. Стельмахович М. Г. Народна педагогіка [Текст] / М. Г. Стельмахович. — К. : Рад. шк., 1985. — 312 с.
12. Стельмахович М. Г. Українська народна педагогіка [Текст] / М. Г. Стельмахович // Навчально-методичний посібник. — К. : ІЗМН, 1997. — 232 с.
13. Устинова М. Я. Роль этнического фактора в современной семье. Современная сельская семья в Литовской ССР [Текст] / Институт этнографии АН СССР. — Москва, 1989. — 188 с.
14. Шимин Н. Д. Семья как общественное явление. Опыт социально-философского анализа [Текст]. — Воронеж: Изд-во Воронежского ун-та, 1989. — 190 с.
15. Щоденник польових досліджень автора, проведених в с. В.Раковець Іршавського району (серпень 2008 р.) // Архів кафедри історії Стародавнього світу та Середніх віків історичного ф-ту УжНУ за 2008 р. — Зошит № 5 (інтерв'ю дітей трудових мігрантів віком від 13 до 25 років). — 101 с.
16. Щоденник польових досліджень автора, проведених в с. В. Раковець Іршавського району (серпень 2008 р.) // Архів кафедри історії Стародавнього світу та Середніх віків історичного ф-ту УжНУ за 2008 р. — Зошит № 4 (інтерв'ю дітей трудових мігрантів віком від 6 до 12 років). — 65 с.
17. Щоденник польових досліджень автора, проведених в с. В. Раковець Іршавського району (серпень 2008 р.) // Архів кафедри історії Стародавнього світу та Середніх віків історичного ф-ту УжНУ за 2008 р. — Зошит № 5 (інтерв'ю дітей трудових мігрантів віком від 13 до 25 років). — 101 с.
18. Щоденник польових досліджень автора, проведених у с. Домашин Великоберезнянського району (серпень 2012 р.) // Архів кафедри історії Стародавнього світу та Середніх віків історичного ф-ту УжНУ за 2012 р. — Зошит № 1 (інтерв'ю дітей та дружин трудових мігрантів). — 78 с.
19. Щоденник польових досліджень автора, проведених у селах Закарпатської області (2007–2013 рр.) // Архів автора. — Зошит № 7 (загальні дані). — 131 с.
20. Щоденник польових досліджень автора, проведених у с. В. Раковець Іршавського району (вересень 2012 р.) // Архів кафедри історії Стародавнього світу та Середніх віків історичного ф-ту УжНУ за 2012 р. — Зошит № 1 (інтерв'ю). — 78 с.
21. Щоденник польових досліджень автора, проведених у с. Крецьки Свалявського району (березень 2011 р.) // Архів кафедри історії Стародавнього світу та Середніх віків історичного ф-ту УжНУ за 2011 р. — Зошит № 1 (інтерв'ю). — 62 с.
22. Щоденник польових досліджень автора, проведених у с. Мирча Великоберезнянського району (лютий 2013 р.) // Архів кафедри історії Стародавнього світу та Середніх віків історичного ф-ту УжНУ за 2013 р. — Зошит № 1 (інтерв'ю дітей трудових мігрантів). — 47 с.
23. Щоденник польових досліджень автора, проведених у с. Пастілки Перечинського району (серпень 2012 р.) // Архів кафедри історії Стародавнього світу та Середніх віків історичного ф-ту УжНУ за 2012 р. — Зошит № 2 (інтерв'ю дружин трудових мігрантів). — 45 с.
24. Щоденник польових досліджень Буркало Н.С., проведених під час етнографічної практики у с. Колочава Міжгірського району (літо 2010 р.) // Архів кафедри історії Стародавнього світу та Середніх віків історичного ф-ту УжНУ за 2010 р. — Зошит № 1 (інтерв'ю трудових мігрантів). — 63 с.
25. Щоденник польових досліджень Горбач Людмили, проведених під час етнографічної практики в селах Богдан та Видричка Рахівського району (літо 2010 р.) // Архів кафедри історії Стародавнього світу та Середніх віків історичного ф-ту УжНУ за 2010 р. — Зошит № 3 (інтерв'ю дітей трудових мігрантів). — 93 с.
26. Щоденник польових досліджень Грицько Марини, проведених під час етнографічної практики у с. Кошелево Хустського району (літо 2010 р.). — Зошит № 2 (інтерв'ю дітей трудових мігрантів) // Архів кафедри історії Стародавнього світу та Середніх віків історичного ф-ту УжНУ за 2010 р. — 65 с.
27. Щоденник польових досліджень Курин Марини, проведених під час етнографічної практики в с. Лопушне Міжгірського району (літо 2009 р.). — Зошит № 1 (інтерв'ю) // Архів кафедри історії Стародавнього світу та Середніх віків історичного ф-ту УжНУ за 2009 р. — 121 с.
28. Щоденник польових досліджень Омельчук Ганни, проведених під час етнографічної практики в с. Тур'я-Ремета Перечинського району (літо 2010 р.). — Зошит № 1 (інтерв'ю) // Архів кафедри історії Стародавнього світу та Середніх віків історичного ф-ту УжНУ за 2010 р. — С. 95 с.
29. Щоденник польових досліджень Понзель Андріани, проведених під час етнографічної практики у с. Лази Воловецького району (літо 2009 р.) // Архів кафедри історії Стародавнього світу та Середніх віків історичного ф-ту УжНУ за 2009 р. — Зошит № 1, частина 2 (інтерв'ю дітей трудових мігрантів). — 162 с.
30. Щоденник польових досліджень Прокоп Ганни, проведених під час етнографічної практики у с. Лисичево Іршавського району (літо 2009 р.) // Архів кафедри історії стародавнього світу та середніх віків історичного ф-ту УжНУ за 2009 р. — Зошит № 2 (інтерв'ю дітей трудових мігрантів). — 54 с.
31. Щоденник польових досліджень Тегзи Оксани, проведених під час етнографічної практики в с. Березово Хустського району (літо 2009 р.) // Архів кафедри історії Стародавнього світу та Середніх віків історичного ф-ту УжНУ за 2009 р. — Зошит № 2 (інтерв'ю дітей трудових мігрантів). — 32 с.
32. Щоденник польових досліджень Товт Марини, проведених під час етнографічної практики в с. Горонда Мукачівського району (літо 2009 р.) // Архів кафедри історії Стародавнього світу та Середніх віків історичного ф-ту УжНУ за 2009 р. — Зошит № 1 (інтерв'ю). — 41 с.
33. <http://about-ukraine.com/index.php?text=64>

The article deals with the problem of labour nurturing of children in the families of Transcarpathian labour migrants in the early twenty-first century. It highlights the impact of migration of adults on economic activity of children without attempt to define child labour in particular. The main field of investigation of this research is the work outside and within the household. Based on the examples, it shows that the work of children in the families of labour migrants is forced.

Keywords: *traditions, labour nurturing, children, household work, economic activity, labour migrants, family of Transcarpathian labour migrants, XXI century.*